

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/58-63>

Dilbər Vətən qızı Camali
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
doktorant
dilber.mehdiyeva@gmail.com

KÜL TARXAN, DOLODOYN VƏ BÖMBÖGÖR ABİDƏLƏRİNİN LİNGVİSTİK VƏ KULTUROLOJİ TƏHLİLİ

Xülasə

Orxon-Yenisey abidələrinin kəşf olunan ilk nümunələrindən üzü bu yana ilbəl yeniləri tapılmaqda davam edir. Abidələrin dili-üslubu və daşdığı kulturloji dəyərlər türkologiya üçün çox önəmlidir. Qədim türk yazılı abidələri Azərbaycanda araşdırılsa da son illərdə tapılan yeni abidələr hələ tədqiq edilməmişdir. Kül tarxan abidəsi, Bömbögör abidəsi və Dolodoyn abidəsi indiyə kimi Azərbaycanda tərcümə və nəşr edilməmişdir. Bu məqalədə abidələr haqqında məlumatlar verilmiş və mətnləri lingvistik və kulturoloji baxımdan araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *Kül Tarkan, Bömbögör, dolodoyn, abidələr, dil, kulturoloji*

Dilber Vatan Jamali

Linguistic and cultural analysis of Kul tarkhan, Dolodoyn and Bombogor monuments

Abstract

From the first discovered specimens of the Orkhon-Yenisei monuments, new ones continue to be found every year. The language and style of the monuments and the cultural values they carry are very important for Turkology. Although ancient Turkish written monuments have been studied in Azerbaijan, new monuments found in recent years have not yet been studied. The Kul Tarkhan monument, the Bombogor monument and the Dolodoyn monument have not yet been translated and published in Azerbaijan. This article provides information about the monuments and examines the texts from a linguistic and cultural point of view.

Key words: *Kul Tarkhan monuments, Bömbögör monuments, Dolodoyn, monuments, language, cultural.*

Giriş

Qədim türk yazısı abidələri Azərbaycanda araşdırılsa da son illərdə tapılan yeni abidələr hələ tədqiq edilməmişdir. Kül tarxan abidəsi, Bömbögör abidəsi və Dolodoyn abidəsi indiyə kimi Azərbaycanda tərcümə və nəşr edilməmişdir. Bu məqalədə abidələr haqqında məlumatlar verilmiş və mətnləri ilk dəfə oxunub Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmışdır. Son dövrlər yeni-yeni abidələr Orta Asiyanın müxtəlif bölgələrindən tapılmağa davam edir. Bu sahədə monqol türkoloqlar yeni tədqiqat üsulu seçərək yeni abidələrin tapılması, oxunması və qorunması istiqamətində işlər görməkdədirlər.

Kül Tarxan abidəsi: Abidə Monqolustanın Bulqan vilayətinin Xışıq-Ondor sumunda Arxanan təpəsinin 40 kilometrliyində qaya üzərində həkk olunub, Bulqan oymağında tapılmışdır. Hazırda tapıldığı yerdə qalmaqdadır. Abidə qranit qaya üzərindədir. Üç sətirdən ibarətdir.

O. Namnandorx 1966-cı ildə şəkilləri və əlyazma nüsxələrini əldə etmişdir (8). Yazının kağız nüsxələrini Monqolustan Elmlər Akademiyasının Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun alimi H. Luvsanbalda hazırlamışdır. Sonra E.Tryarski, S.G.Klyashtorny, S.Karjaubay tədqiqatlar aparmışlar Qazaxıstan alimləri isə 2001 və 2004-cü illərdə tədqiqatlar aparmışlar (8). Abidədəki damğa işarələrinin və leksik vahidlərin quruluşu və yazı tərzini Orxon abidələrinə daha çox bənzəyir. Bu abidə indiyə kimi Azərbaycanda və Türkiyədə tərcümə və nəşr olunmamışdır. 2005-ci ildə monqol tədqiqatçı Ç.Battulqa özünün çəkdiyi fotolar əsasında oxumuş və monqol dilinə tərcümə etmişdir.

Abidə uzun qranit qaya üzərində iti iynə ilə həkk olunmuşdur. Üzərində 3 sətir qədim türkcə yazı vardır. Yazının çox da böyük bədii dəyəri yoxdur. Abidə Oroxn abidələri sırasına daxil edilsə də Yenisey abidələrinə bənzərliyi ilə diqqəti cəlb edir. Qısa sətirlər abidəni qoyan şəxsin dilindən verilib. Digər Yenisey abidələrindəki kimi, “qutlu bolzun”, “bedizdim” və s. ifadələr bənzərlik təşkil edir.

Tapılan abidələr Göytürk dövləti dövründə və ondan sonrakı dövrlərdə yaşamış şəxslərə aid abidələrdir. Onların içərisində sırasıyla şəxslərə aid olanlarla yanaşı xaqanlara, yabqulara, tutuklara və s. titul və rütbə sahibi tarixi şəxsiyyətlərə aid abidələr də yetəri qədər çoxdur. Bəzən abidələr aid olduğu şəxslərin adları ilə adlansa da, çox vaxt onlar tapıldığı yeri görə adlandırılıb. Tatbar xaqan abidəsi, Bilgə xaqan abidəsi, Kül tigin abidəsi, Tonyukuk abidəsi və s. Hər olunduqları şəxslərin adı ilə adlandırıldığı halda Tepsey abidələri, İymə abidəsi, Elegest abidələri, Təle abidəsi, Kejilik Xovu abidəsi, Bay Bulun və s. abidələr isə tapıldığı yerlərin adı ilə adlandırılmışdır (9).

Kül tarxan abidəsinin oxunuşu və tərcüməsi:

1. *Teñriken kunçuy : Yegen butur Erkin eki yılqı kün ... yañı Kül Tarkan kü edgü er erikten buiar.... an ... kaya ak edgü bolzun*

Tərcüməsi: tanrısifət şahzadə Yegən igid Erkin iki ilxı gün yeni Kültarxan yaxşı adam qaya ağ yaxşı olsun

2. *b...bitiçi bitidim : kaya Teñiriken : kutluğ bolzun*

Tərcüməsi: yazı yazdım, qaya tanrısifət, qutlu olsun

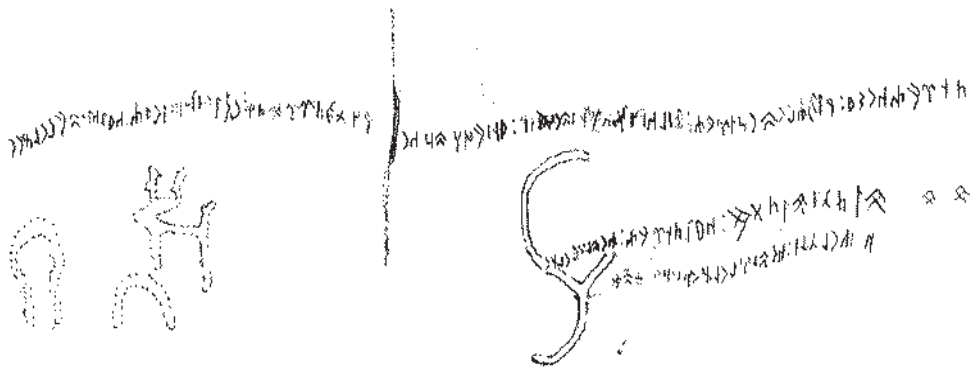
3. *k...kulçuk .. kutluğ er ara bolzun bedizdim*

Tərcüməsi: k.... qutlu adam arasında olsun yazdım

Teñiriken: Bu sözlə Kül tarxan abidəsindən başqa Ongin abidəsinin 5, 6, 8-ci sətirlərində və III Orxon abidəsində qarşılaşırıq. Ə.Ə.Rəcəbli sözü “*tanrıyabənzər, tanrının kölgəsi, tanrının yerdəki nümayəndəsi və tanrının elçisi*” mənalarında tərcümə edir (Rəcəbli, 2009:443). Əlavə olaraq *teñirilik* sözü isə yalnız İrk Bitig abidəsində işlənmiş, “*dindar, allah adamı*” mənalarında işlədilmişdir. Aydındır ki, hər iki söz tanrı sözündən gəlməkdədir. Divani-Lüğət-it-Türk əsərində M.Kaşğari sözü “müsəlman olmayan türklərdə bilikli şəxslərə verilən addır” deyər qeyd edir (DLT, III, 1988: 377). G.Klason isə “allaha ibadət edən müdrik, dindar, uzaqgörən şəxs” mənalarında vermişdir [Klason, 1972:525]. S.Göməç sözü abidələrdə həm qadınlar üçün, həm də kişilər üçün işlədilən rütbə və ya titul olduğunu bildirir (Göməç, 2010: 13).

İtug : Ç. Battulqa birinci sətirdə bu sözü oxusa da biz belə söz görmürük. Ola bilsin ki, bu söz pozulmuşdur. Lakin Ç. Battulqanın oxuduğu bu söz digər abidələrdə rast gəldiyimiz itguçi sözünə bənzəyir. *İguçi bənnə, tikən, edən* deməkdir. Kül tigin abidəsinin şimal tərəfinin 13-cü sətirində işlədilmişdir.

Bedizçi: Bu sözü Orxon-Yenisey abidələrində adətən abidəni yazan adamın dilindən işlədilən söz kimi qarşıımıza çıxır. Bəzək vuran, naxış vuran mənalarında işlədilir. Bu sözlə kökdəş olan *bedizçi, bedizlə, bediz* sözləri ilə digər abidələrdə də qarşılaşırıq.

Şəkil 1. Kültarxan abidəsi

Bömbögör abidəsi: Bömbögör abidəsi Monqolustanda kəşf olunan Yenisey abidələrindəndir. Monqolustanın Bayanxongör aймаğında tapılmışdır. Abidə qarluq boyuna aiddir. Türk xaqanı qızını qarluq boyuna gəlin vermiş və ona abidə həsr etmişdir. Abidə beş sətirdən ibarətdir. Abidəni monqol alimlərindən ilk dəfə T. Battulqa 2005-2006-cı illərdə və yapon alimi S. Kosetu tərəfindən 2010-cu ildə tədqiq edilmiş və nəşr etdirilmişdir. Daha sonra Türkiyədə də H.Ş.User tərəfindən (2010) türk dilinə oxunub tərcümə edilmişdir. Abidəni digərlərindən fərqləndirən yeganə məqam onun bir xanıma həsr olunmasıdır. Bildiyimiz kimi digər abidələrdə bu hal müşahidə edilmir. Qədim türk dilində xaqan qızı kunçuy adlanır. Mətnədən məlum olur ki, abidə xan və ya xaqan qızının və ya həyat yoldaşının dəfninə həsr edilmişdir. Abidə üzərində basmıl və qarluq türk tayfalarının adlarının işlənməsindən demək olar ki, abidə bu tayfalara mənsubdur. Sətirlərdə bir çox damğalar olsa da bəziləri silinmiş haldadır.

H.Ş.User abidədə basmıl və qarluq tayfalarının adlarının qeyd olunmasını abidənin qoyuluş tarixini müəyyən etməyə kömək etdiyini bildirir. Tarixi qaynaqlarda bu sahədə məlumatlar az olsa da, A.Taşəğilın əsərinə əsaslanaraq VII basmıllarla qarluqların adlarının tarixi qaynaqlarda Xaqanlığın dağıldığı (741-742) illərdə işləndiyini yazır (User, 2010: 67). Çin qaynaqları əsasında qədim türk boyları haqqında dəqiq məlumatlar verən A.Taşəğil qarluqların Altay dağlarının qərbində yaşadığını lakin bunun onların ilk məskənləri olmadığını qeyd etməkdədir. O əlavə edir ki, qarluqlar son dəfə Çin qaynaqlarında adları keçdikdən sonra bir də 614-cü ildə tarix səhnəsinə çıxmışlar. Qapağan xaqan öldükdən sonra azad olan bəzi türk boyları Çinin təhriki nəticəsində bir-birləri ilə vuruşmuşlar. Bilgə xaqan abidəsinin şərq tərəfinin 38-ci sətirindəki bir qeydə görə 720-ci ildə göytürklərlə qarluqlar arasında döyüş olmuş və qarluqlar məğlub olmuşdur (Taşəğil, 2004: 63). VIII əsrdə uyğurlarla dəfələrlə döyüşə girən basmıl və qarluq boylarının adları Şine Usu və Qarabalasaqun abidələrində yazılmışdır. Belə olduğu halda abidənin qoyuluşunu təxmini hesablamalara görə VIII əsrin ortalarına aid etmək olar.

Abidənin ön tərəfi

1. *l.....η*
2. *İl bilgə kunçuyun*
3. *T lt n l...? k(a)rl(u)k*
4. *Kubr(a)p tult(u)nl(a)dı*

Tərcüməsi:

1. *Qutlu şahzadənin*
2. *İl bilgə şahzadənin*
3. *Qəbri? qarluq(lar)*
4. *Birləşib dəfn etdilər*

Şəkil 2. Bömbögör abidəsi. (foto: N. Bazılxan)

Abidənin birinci sətirində bəzi damğalar pozulduğu üçün oxuma təxmini gəlinən qənaətdir. Abidələrin çoxunda birinci sətirdə məzar daşı qoyulan şəxsin kim olması, adı yazılmaqdadır.

Dolodoyn abidəsi: Orxon abidələrinə daxil edilsə də ancaq dili və üslubu Yenisey abidələrinə daha yaxındır. Abidə indiyə qədər Azərbaycanda tərcümə və nəşr olunmayıb. Yazı qırğız dövləti dövrünə aiddir. Yazının mətni Yenisey yazılarına çox oxşardır. Abidə Monqolustanın Uves bölgəsi Turgen məntəqəsinin, Har Us rayonunda tapılmışdır. Abidə VIII-IX əsrlərə aid edilir. Hazırda Stele Uves oymağında, Ulaangom məbədinin yerli tarixi muzeyində saxlanılır. Qırmızı-qəhvəyi qranit daş üzərinə həkk olunmuşdur. Abidə dörd sətirdən ibarətdir. 61 runik işarə oxunaqlı vəziyyətdədir. Burada istifadə olunan damğa işarələrin bəziləri Talas və Yenisey abidələrindəki versiyaları ilə üst-üstə düşür. İncə “ək” damğasını göstərən işarənin variantı isə Yenisey və Orxon abidələrindəkilərlə üst-üstə düşür. “K” səsinin bu versiyası isə Talas abidələrində görünür. Xüsusilə “at” damğasının nisbətən ilkin versiyası olan qrafik işarəsi işlədilmişdir. Dolodoyn abidəsində sözləri ayırmaq üçün işlədilən qoşa nöqtəyə rast gəlinmir. Təxmini 30 runik işarə oxunmaz vəziyyətdədir. Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, abidələrin orfoqrafiyasında fərqlər var və bəzən də qrafik işarələrin müxtəlif versiyalarına rast gəlinir. Dolodoyn abidəsinin tapıldığı yerə və damğa işarələrinin səliqəsizliyi və çoxversiyalılığına əsasən demək olar ki, bu abidə Yenisey abidələri silsiləsinə daxildir.

Yenisey abidələri işarə qrafikası və ya dil xüsusiyyətlərinə görə Orhon, Talas və digər qədim türk yazılarından ciddi şəkildə fərqlənir. Bu yazılarda türk, turgeş, qırğız, az, çik, tolberi və s. etno adlarına rast gəlinir. Yenisey yazıları tarixi baxımdan türk dünyasına, əski türk dövlətlərinə, daha doğrusu “Qırğız dövləti” dövrünə aiddir. Ən böyük Yenisey yazılı abidəsində 400-ə yaxın işarə var. Mətnlərin mənaları müxtəlifdir, lakin əsasən epitaфик mətnlər üstünlük təşkil edir. Epitaфик mətnlərdə əvvəlcə şəxsin adı çəkilir, daha sonra onun tərcümeyi-halı və qəhrəmanlıq yürüşləri qısa şəkildə gətirilir və sonda onun qohumlarının yanında qala bilməməsi (vəfat etməsi), elindən obasından qohum qardaşından doymamasından duyduğu kədər mərhumun dilindən yazılır.

Monqol arxeoloq 1955-ci ildə T. Dorsjsuren kəşf etmişdir. İlk dəfə monqol tədqiqatçı Ç. Battulqa oxumuşdur (14). Abidə haqqında bu gün də geniş tədqiqat aparılmamışdır.

Dolodoyn abidəsinin oxunuşu və tərcüməsi:

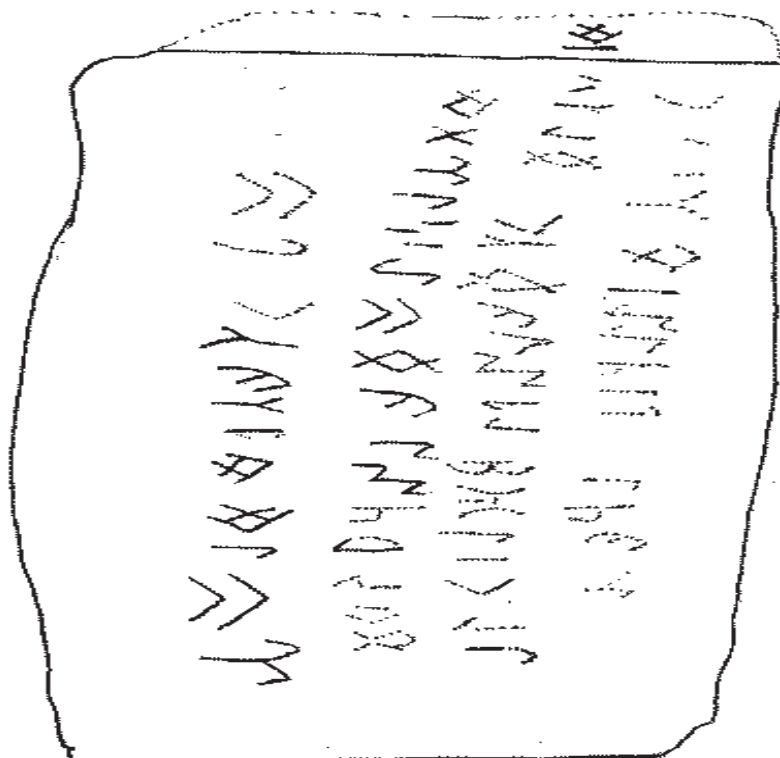
Transkripsiya:

1. Ər atım Bilgə Çu (r) ap at
2. q... tən üg e ata ayi ərdəm
3. uluy kü nüg e. Çu (r)
4. ...gti... ..sü s..di l...u

Tərcümə:

1. Ər adım müdrək Çor,....
2. İpək və xəzinə
3. Böyük.....çor
4. Qoşun yeritdi

Abidədə haqqında danışılan şəxs igidlik adının Bilgə Çur olduğunu qeyd edir. Yazıdan məlum olur ki, abidənin aid olduğu şəxs sərkərdədir. Qoşun yeritmiş və çoxlu ipək və xəzinə əldə etmişdir.

Şəkil 3. və 4. Dolodoyn abidəsi. (foto : N. Bazılخان)

Nəticə

Müasir türk dillərinin əsasında dayanan qədim türk dilinin əsaslandığı qədim abidələrin dilinin öyrənilməsi hər xaman türkoloji ədəbiyyatda öz aktuallığı ilə seçilir. Bu üç yeni abidə Azərbaycan dilində ilk dəfə oxunmuş və tədqiq edilmişdir. Araşdırmaların nəticəsində Kül Tarxan abidəsi Orxon, Bombogörvə Dolodoyn abidələri qrafik işarələrin yazılma qaydası baxımından və tapıldığı yerlərə əsasən Yenisey abidələrinə aid edilmişdir. Buradakı leksik vahidlər linqvistik və kulturoloji cəhətdən tədqiq edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Atalay, B. (1988). Kaşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it-Türk Tərcüməsi III. Ankara, 2. baskı.
2. Battulga, Ts. (2006), Bömbögöriyn Biçees, Mongol Sudlal, XXVI, Ulaanbaatar, 26-30
3. Clauson G., (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford
4. http://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/sadettin_gomec_terken_unvani.pdf
5. <https://bitig.kz/pdf/mongol1.pdf>
6. <https://bitig.kz/pdf/mongol1.pdf>
7. <https://bitig.kz/pdf/mongol1.pdf>
8. <https://bitig.kz/pdf/mongol2.pdf>
9. <https://bitig.kz/pdf/mongol2.pdf>
10. <https://bitig.kz/pdf/mongol3.pdf>
11. Rəcəbli, Ə.Ə. (2009) Qədim türk yazısı abidələri Bakı: Nurlan.
12. Taşağıl, A. (2004) Çin qaynaqlarına görə əski türk boyları, Ankara: Atatürk kultur dil, tarix yüksək türk tarix qurumu basımevi yayınları, https://turuz.com/storage/Turkoloji/-Tarix/2015/1099-_Turkoloji_Tarix_Chin_Kaynaklarina_Gore_Eski_Turk_Boylari_Ahmet_Tashaghil.pdf
13. User, H.Ş. (2010) Bömbögör yazıtı: Bir Türk kunçuyunun məzar daşı, Dil araşdırmaları, s:7 Güz-2010, 62-73 ss.
14. <https://bitig.kz/pdf/mongol1.pdf>

Rəyçi: fil.ü.f.d. Qətibə Quliyeva

Göndərilib: 01.04.2022

Qəbul edilib: 05. 05.2022